

УДК 316.347(=161.2):303.82-057.4]“18/20”
DOI <https://doi.org/10.15407/mue2022.21.005>

МУШКЕТИК ЛЕСЯ

членкиня-кореспондентка НАН України, докторка філологічних наук, провідна наукова співробітниця відділу української та зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5958-0044>

MUSHKETYK LESIA

a Doctor of Philology, a Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, a chief research fellow of the Ukrainian and Foreign Folkloristics Department of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5958-0044>

Бібліографічний опис:

Мушкетик, Л. (2022) Етичні ідеї та риси менталітету українців у працях учених минулого і сучасності. *Матеріали до української етнології*, 21 (24), 5–14.

Mushketyk, L. (2022) Ethical Ideas and Features of Mentality of Ukrainians in the Works of Scientists of the Past and Present. *Materials to Ukrainian Ethnology*, 21 (24), 5–14.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2022. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ЕТИЧНІ ІДЕЇ ТА РИСИ МЕНТАЛІТЕТУ УКРАЇНЦІВ У ПРАЦЯХ УЧЕНИХ МИНУЛОГО І СУЧАСНОСТІ

Анотація / Abstract

Національною характерологією, рисами ментальності українців здавна цікавилися вчені, митці, письменники, які наголошували на їхньому етизмі, в основі якого лежить народна культура. Ще в XIX ст. В. Антонович, М. Костомаров, І. Нечуй-Левицький виокремили ці особливості українців у порівняльному аспекті з росіянами та поляками. Це, зокрема, демократизм, прагнення справедливості, егалітарність, ліризм, пантеїзм тощо. Цими питаннями переймалися й такі знані вчені, як О. Потебня, М. Сумцов, Т. Рильський, Г. Булашев. Тяжіння українців до європейськості, а не російської азійськості пізніше зауважили М. Грушевський, Ф. Колесса, І. Огієнко та ін. Оскільки в радянські часи згадувана тематика перебувала під забороною, важливий внесок у дослідження української ментальності та етнопсихології українців зробили вчені-українці з діаспори. Це праці Ф. Вовка, Я. Яреми, Д. Чижевського, Ю. Липи, Д. Донцова та ін., у яких автори пояснюють сутність українського менталітету та місце українського етносу у світовій культурі. Окремі праці дослідників діаспори О. Кульчицького, Є. Онацького, М. Шлемкевича й інших розміщено у збірці «Українська душа» (1956). Вони наголошують на інтровертності, індивідуалізмі, анархізмі, гуманності та прагненні до волі українців. Услід за Г. Сковородою і П. Юркевичем, які писали про серце як осердя духовності, ідею кордоцентризму далі переймають такі науковці, як С. Ярмусь, Є. Калужний, Б. Цимбалістий, І. Мірчук.

Проблеми витоків і складників українського національного характеру перебували в оцінці вчених і в подальші періоди. Їх розробкою займалися й займаються О. Нельга, А. Бичко, І. Бичко, І. Старовойт, Г. Ващенко, П. Гнатенко, В. Храмова та ін. Так, С. Кримський вивчав концепт «Дім – Поле – Храм», В. Личковах – образ українського «дивосаду», Н. Хамітов виокремив головні архетипи української культури.

Ключові слова: національна ментальність, риси, етизм, дослідники, діаспора, європейськість, сучасність.

Scientists, artists and writers have long been interested in the national characterology and features of mentality of Ukrainians, emphasizing their ethicism, which is based on folk culture.

As far back as in the 19th century, V. Antonovych, M. Kostomarov, I. Nechui-Levytskyi have distinguished these peculiarities of Ukrainians in a comparative aspect to Russians and Poles. These are, in particular, include democratism, striving for justice, egalitarianism, lyricism, pantheism and others. Well-known scientists such as O. Potebnia, M. Sumtsov, T. Rylskyi H. Bulashev have been also imbued with these issues. The attraction of Ukrainians to Europeanness, not Russian Asianness, has been noted later by M. Hrushevskyi, F. Kolessa, I. Ohienko, and others.

As the mentioned subject was banned in the Soviet times, an important contribution to the study of the Ukrainian mentality and ethnopsychology of Ukrainians has been made by Ukrainian scholars from diaspora. These are the works of F. Vovk, Ya. Yarema, D. Chyzhevskyi, Yu. Lypa, D. Dontsov, etc., where the authors explain the essence of the Ukrainian mentality and the place of Ukrainian ethnos in world culture.

Some works of the diaspora researchers O. Kulchytskyi, Ye. Onatskyi, M. Shlemkevych and others are placed in the collection *Ukrainian Soul* (1956). They emphasize introversion, individualism, anarchism, humanity and striving for freedom of Ukrainians. Following H. Skovoroda and P. Yurkevych, who have written about heart as the core of spirituality, the idea of heart-centeredness is further adopted by such scholars as S. Yarmus, Ye. Kaluzhnyi, B. Tsybalisty, I. Mirchuk.

Problems of origins and components of the Ukrainian national character have been in the field of view of scientists in subsequent periods also. O. Nelha, A. Bychko, I. Bychko, I. Starovoit, H. Vashchenko, P. Hnatenko, V. Khramova and others have been engaged in their elaboration. Thus, S. Krymskyi has studied the concept of «House-Field-Temple», V. Lychkovakh – the image of the Ukrainian «miracle garden», N. Khamitov has distinguished the main archetypes of Ukrainian culture.

Keywords: national mentality, features, ethism, researches, diaspora, Europeanness, modernity.

Вступ. Органічним складником української ментальності є етичні ідеї, які виконують у ній важливу регулятивну й аксіологічну функції. Саме на етизмі національного характеру українців, в основі якого лежить народна культура, наголошували митці та вчені: «Українська філософія, як і російська, польська, чеська, на протигагу західноєвропейському мисленню – це, більшою мірою, філософія життя. Її мета – пошуки життєвої правди, її сутність ніколи не знаходить свого вислову у чистій абстракції, а прагне виявитись практично у чуттєво-релігійному наставленні, в етичному контексті. Але саме ці чинники мимоволі зумовлюють сильніший зв'язок із національними моментами, аніж це буває за абстрактних, відірваних від життя спекуляцій європейського мислення» [17, с. 25]. «В українській культурі складається філософія, домінуючу тенденцію якої утворює екзистенціально-антропологічна редукція філософського знання. Від давнини ця філософія розвивалася навколо обговорення проблем людини та людської історії. Філософія мислилася не лише як теоретизована, а й практична мораль» [5, с. 30]. Тому антропоцентризм став основною парадигмою української філософії на всіх етапах її історичного розвитку.

Актуальність дослідження. Сучасний етап розвою суспільства й науки вимагає нових знань і методології з питань філософії та етосної культури українців, їх національного характеру, ідентичності, ментальних рис, культуральності загалом. Вони мають вагу не лише в подальшій розбудові української державності, а й в інкорпорації країни в європейську спільноту, адже доводять її цілковиту духовну належність до європейської культури, потяг до загальнолюдських цінностей, гуманістики й демократії, дотримання морально-етичних засад у колі родини і громади. Вивчення найкращих напрацювань учених минулого і сучасності збагатить як українську, так і загальносвітову думку й допоможе в розробці теоретичних і практичних рекомендацій для зміцнення та утвердження українського ідентитету.

Метою і завданнями роботи є розгляд та аналіз основних праць дослідників минулого і сучасності у сфері етичних ідей та ментальних рис українства, зосібна представників материкової культури й діаспори – останні активно вивчали ці питання в радянський період. До окреслених завдань належить також оцінювання внеску істориків, фольклористів та інших дослідників ХІХ ст., пізнішого часу й сучасності в згадувані проблеми,

а саме виокремлення основних рис етнічної ментальності українців та їх особливостей порівняно з іншими народами і в різні епохи, їх моральнісне спрямування.

Аналіз останніх досліджень.

Огляди праць зі згадуваних проблем увійшли до досліджень, здійснених українськими вченими – істориками, філософами, культурологами, етнологами, психологами, філологами та ін.; відомості знаходимо також у ґрунтовних колективних монографіях Інституту філософії НАН України [25], матеріалах конференцій [12], працях відомих філософів – М. Поповича [22], С. Кримського [9; 10], В. Личковаха [14; 15], багатьох інших учених: В. Храмової [26], І. Старовойт [23], В. Культенка [11], Л. Горболіс [4], І. Абрамової [1] та ін.

Основна частина. Ще в ХІХ ст. Володимир Антонович у праці «Три національні типи народні», порівнюючи етосні пріоритети трьох близьких слов'янських народів, зауважив: «З тих психічних якостей русина, які здаються авторові ідеальними, позитивного характеру – це *етичний критерій*. Етика – річ вселюдська, тільки етика у різних народів складається неоднаково, різно. В заснові етики в усіх народів покладено невиводне шукання того, як то по правді, як не по правді, що таке правда, а що кривда. Українець-русин вважає за етичне все те, що *справедливо*. У великоруса виступний етичний пункт *сила*; він поперед усього звертає увагу на те, чи *факт* дужий, чи не дужий. У поляків виступний пункт – *приємність, любовіть*: коли який-небудь факт приємний – він повинен бути, а прикрий – не повинен. Етика в суспільнім життю – це одна з найголовніших заснов людського життя, поведження і на останку добробуту» [2, с. 101]. В. Антонович назвав і описав такі риси українця, як меланхолізм, невойовничість, егалітарність, внутрішня віра, справедливість (правда). На основі своїх спостережень учений розвивав дуже сміливу на той час і слушну думку про неможливість федерації України з росією, уважаючи, що це було б проти-природним: українці і росіяни настільки різні, що їй «політично їм слід жити окремими державними організаціями» [2, с. 101]. Про тяжіння українців до європейськості, а не російської азійськості пізніше згадував і М. Грушевський: «Коли

українське життя розвиває нав'язану їй московською політикою, московським насильством північну орієнтацію, вона може з новою силою, з новою енергією відновити свої зв'язки з західним світом. Се не тільки диктують її старі традиції, старі навики, а й те духовне, споріднення, яке без сумніву єсть між українським народним, етнічним елементом і життям західноєвропейським. Український народ належить до західноєвропейського чи, коротше кажучи, – просто-таки європейського кола не силою тільки історичних зв'язків, які протягом століть зв'язали українське життя з західним, а й самим складом народного характеру» [6, с. 146–147].

Крім В. Антоновича, етичними питаннями переймалися інші відомі фольклористи та етологи того часу й подальших періодів (М. Костомаров, О. Потебня, М. Сумцов, І. Нечуй-Левицький, Т. Рильський, Г. Булашев, Ф. Вовк, Ф. Колесса, І. Огієнко та ін.).

Микола Костомаров у праці «Дві руські народності» (1861), яку М. Драгоманов назвав «азбукою українського націоналізму», відзначав вплив «на душу людини» як географічних чинників, так і історичних умов життя. Отже, формуються такі світоглядні позиції, у яких виявляється істинний дух нації, її питомий характер. Учений уважав, що українці ставлять духовні цінності вище від матеріальних, говорив про мрійливість та поетичність їхньої натури, толерантність, самозаглибленість, перевагу особистого над загальним. Він дійшов висновку, що українець є інтровертним типом, тому що в нього переважають почуття, підсвідоме, талант до поезії та естетики, ідеалізм, м'якість, «ніжна мрія та творча туга». Слідом за В. Антоновичем він підтвердив внутрішню релігійність українства: «Український народ – глибоко релігійний народ у як-найширшому розумінні цього слова; чи так, чи інакше склалася його обставина, чи таке, чи інше було його виховання, він берегтиме в собі релігійні основи доти, доки існуватиме сума головних ознак, що становлять його народність: це неминуче виходить із того поетичного настрою, яким одріжняється його духовий склад» [8, с. 72]. М. Костомаров свідчив також про те, що «українці – глибоко демократичний народ», а ще про їхню толерантність і скромність: «Отой дух терпимости,

брак національної пихи, перейшов і в характер козаччини й живе й досі в народі» [8, с. 62]. На основі фольклорних та історичних джерел учений окреслив характерні риси типу українського козака – це віра, любов до Батьківщини, сімейність, товарицькість, «одностайність», войовничість, прагнення слави. У своїх висновках М. Костомаров посилався на народні пісні про Морозенка та Нечая – уславлених козаків-лицарів. Під багатьма поглядами праця Костомарова лишається злободенною і донині.

І. Нечуй-Левицький у популярній формі виклав свій досвід осягнення світогляду рідної нації, його давні міфологічні складники, співвідношення в ньому народних традицій, вірувань, філософії, історії тощо. У давній міфології він бачив відображення пастушого й патріархально-хліборобського побуту українців. На його думку, в уснопоетичній творчості українського народу чільне місце належить пантеїстичним поглядам, їх злитості з природою, всесвітом [19]. У своїй праці «Українство на літературних позвах з Московщиною» він, як і Костомаров, порівнює устрій і душевний склад двох народів, а ще українську і російську художню літературу: «Що б там не говорили великоруські письменники про свій народ, а треба сказати, що український народ на цілу ступінь стоїть вище од великоруського, окрім, може, декотрих центральних великоруських губерній. Він має м'якші норови, м'якший характер. Українська жінчина-селянка зовсім рівна правом чоловікові. На Україні розвилася дуже широка воля особистости, впав деспотизм голови сім'ї. Характер українського народу більш духовний, більш ідеальний, не такий консервативний, як у великоруського народу. Подружжя і закони сім'ї більше поважаються на Україні: в народі нема скандальної лайки, такої поганої, як у великорусів, котрі верзуть перед дітьми язиками таку лайку, що й купи не держиться» [20, с. 117].

Важливий внесок у дослідження української ментальності та етнопсихології українців зробили вчені-українці з діаспори. Це «Студії з української ментальності та антропології» Ф. Вовка (1927), «Українська духовність в її культурно-історичних виявах» Я. Яреми (1937), «Нариси з історії філософії на Україні» Д. Чижев-

ського (1931), «Світогляд українського народу» І. Мірчука (1942), праця Ю. Липи «Призначення України» (1938) та ін., у яких автори пояснюють сутність українського менталітету та місце українського етносу у світовій культурі. Патріотичним спрямуванням і спробою пояснення браку державності в українців слабкістю чи відсутністю її «провідної верстви» позначена монографія першого теоретика українського націоналізму Д. Донцова «Дух нашої давнини» (1944).

Відомий історик та філософ Д. Чижевський запропонував три способи в дослідженні національних характеристик українців: вивчення народної творчості, аналіз найяскравіших історичних епох та характеристики найвизначніших представників народу. Найліпшим Д. Чижевський уважав перший, не заперечуючи, однак, певних складнощів. Серед психологічних рис українців він виокремлює емоційність, сентиментальність, ліризм. Учений також відзначає індивідуалізм українців, прагнення до свободи та схильність до сприймання новизни. Емоційність він характеризує такими особливостями, як своєрідне бачення природи (образ степу – образ величі, буяння природи), гумор (у якому відбився українській «артистизм»), естетизм народного життя та обрядовості. На цьому тлі почуття й емоції трактуються навіть як шлях пізнання, а серце як центр мікрокосмосу (людини) [27, с. 18–23].

Аналіз творчої спадщини Г. Сковороди, М. Гоголя, П. Куліша, П. Юркевича, які звернулися до серця як осердя духовності, до душі та мудрості як основи щастя людини (кордоцентризм), допомагає Чижевському сформулювати поняття «філософії серця», яке є «характеристичне для української думки». Ідею кордоцентризму далі переймають такі науковці, як С. Ярмусь, Є. Калужний, Б. Цимбалістий, І. Мірчук та ін. Ця тенденція відбила не лише індивідуальні риси людей, а й певні особливості духовного світу українського народу загалом. У концепціях дослідників бачимо усвідомлення неповноти й недостатності лише раціонального розуміння людини та її буття. В українській усній народній творчості добра людина називається *сердечною*. Серце згадується і в описах почуттів, і в прямій характеристиці персонажів як типових представників національної традиції.

Деякі праці дослідників діаспори О. Кульчицького, Б. Цимбалістого, Є. Онацького, М. Шлемкевича вміщено у збірці «Українська душа» (1956), перевиданій 1992 року [24]. У ній вони розглядають проблему ментальності з погляду національно-обумовлених психофізичних властивостей.

О. Кульчицький аналізує український національний характер, простежуючи його вплив на формування духовної культури народу. У статті «Світовідчуження українця» він виокремлює, зокрема, такі екзистенційно-есенційні складники української людини, як *расово-психічні* (переважання динарської раси, якій властиве більш активне світоглядне настановлення, над остійською, у котрій превалює ідилічно-елегічне світосприймання), *геопсихічні* (вплив кліматичних умов та краєвиду на формування більш або менш активного світоглядного настановлення), *геополітичні* (зокрема, розташування нашого краю на межі Сходу Європи й Заходу Азії та на шляху «із варяг у греки», *соціопсихічні складники* (тривале переважання селянської ідеології, яка має чималі переваги). Водночас він відзначає *геокультурну периферійність* українства. Ці риси багато в чому пояснюються геополітичною «межовістю» України – це постійне, невіддільне від людського існування перебування людини на «межах можливостей існування», на межах «боротьби, випадковості, провини, страждання, загрози смерті» (за Ясперсом). Найхарактернішим архетипом українського колективного несвідомого Кульчицький вважає архетип ласкавої плодючої землі, що спирається на віковий спільний досвід співжиття хліборобського народу з доброю Ненькою-Землею. Він, на його думку, позбавляє українців агресивної активності, формує в них м'яку споглядальність та рефлексивність світосприймальних настанов.

Культурно-антропологічний підхід запропонував Б. Цимбалістий у статті «Родина і душа народу», в якій він свідчить, що аналіз родинного життя є основним складником вивчення національних характеристик. Учений виявив, що структура української родини позначена домінуючими матріархальними рисами, і тому вони є визначальними у формуванні національної ментальності українців: «Отож норми поведінки, характер моралі, ідеал

людини, настанова до життя в українця є підпорядковані нормам і ієрархії вартостей – типовим для жінки, для жіночої свідомості... Звідси висока оцінка таких рис характеру як доброта, добродушність, лагідність, ніжність, м'якість, сердечність як «ідеальних рис», тобто як прикмет ідеалу людини» [24, с. 87]. Серед негативних Цимбалістий згадує брак в українства якостей, які необхідні для процесів державотворення, а саме пошани до авторитету, почуття відповідальності, моральної відваги й справедливості, толерантності, «духу спільноти» тощо. М. Шлемкевич у розвідці «Душа і пісня» висловив думку, що виявом української емоційності та вдачі загалом є пісня. Українську пісенність він вважає настільки органічною для української душі, що «повне заперечення пісенної ліричності це зречення самих себе. Це спроба самогубства – культурно зовсім безплідна» [24, с. 11].

В. Липинський у своєму ідеологічному творі «Листи до братів-хліборобів» (1926) у розділі про українську вдачу головними її рисами назвав індивідуалізм та перевагу емоційності над волею та інтелігентністю. Ю. Липа в монографії «Призначення України» констатує, що українці від Трипілля мають давню хліборобську культуру з матріархатом, ніжністю, але й упертістю, завзятістю, розважливістю. На його думку, з поняттям української родини в тісній сув'язі поняття власної хати, дому. Це також осередок людства для українців. Липа пише про моральний консерватизм українського життя, а також великий пієтет до моральності, зокрема як якості очільника: «...в українців його вищістю є глибоке відчуття моральності. Такий є ідеал вождя українців. Чи то буде вибір отамана чумацької валки, або навіть парубоцької ватаги, чи пошана для королівського, або гетьманського маєстату – підставою буде завжди поза кваліфікаціями воєначальника, чи провідника – передусім його моральна вищість. Тому найвищий, найвеличнійший провідник для українця – це той, що найповніше висловлює собою моральну справедливість. На другім місці лишень треба згадати про те, що він має бути й особисто талановитим, і продовжувати давні традиції, і бути зичливим для людей української крові, як того вимагало гелленство, готизм і трипільство» [13, с. 199]. Взаємодія я – не-я

долається «у реальних формах духовно-морального ставлення: до спільноти – соборність; до природи (благоговіння перед життям); до особистості – визнання її найвищою цінністю» [13, с. 76].

Я. Ярема відносить українців до групи інтровертних народів (на відміну від екстравертних) і як перший вияв інтровертизму вважає негативне ставлення до зовнішнього світу, яке може виявлятися в критиці, насміху над дійсністю. Натомість В. Янів говорить про позитивний бік інтровертизму, власне його пов'язаність з українською пісенністю, про що зазначає І. Абрамова: «Специфіка інтровертизму української вдачі, на думку В. Янева, у тому, що він не є зануренням у себе, а тільки спрямований на себе. Такий почуттєвий інтровертизм потребує контакту з іншими людьми. Самостійності українець не переносить. До шукання контакту стимулює прагнення самовияву, який мусять спрямовуватися на зовнішній об'єкт. Тому українець шукає соціального резонансу, потреби вислову. Бажання естетичного вислову виробило в українців пієтет до слова й музики, відому пісенність народу» [1, с. 10]. В. Янів вказував на глибоко вкорінений і питомий естетизм українців, який виявляється як у побуті, так і у фольклорі, зокрема в народних піснях, вишиванках, писанках тощо. Він вважає, що українцеві притаманний європейський тип взаємин колективу й особистості, а не азійський і російський – співжиття на принципах збереження самостійності й толерування, а не нівеляція в спільноті і втрата індивідуальності. Як і попередні дослідники, він згадує про брак в українців інстинкту підпорядкування, невизнання влади й авторитету інших. Зате авторитетні судження розвинулися в них у формі пошанування ідеї – оборона православ'я, козацькі вольності, ідея самостійництва. Ще одна згадувана іншими дослідниками риса українців – комплекс меншовартості, на його думку, збуджує тенденцію до надолуження – компенсації чи надкомпенсації, яка може йти в різних напрямках [28].

Проблеми витоків і складників українського національного характеру перебували в полі зору вчених і в подальші періоди. Їх розробкою займалися і займаються О. Нельга, А. Бичко, І. Бичко, І. Старовойт, Г. Ващенко, П. Гнатенко та ін.

Чимало цікавих спостережень над означеними питаннями здійснила В. Храмова у статті-передмові до сучасного видання «Української душі» під назвою «До проблеми української ментальності». Вона, зокрема, пише про багатовіковий потяг українців до волі: «Поєднання індивідуалізму з ідеєю рівності та неприпустимості насильства влади – чи не найстійкіший інваріант української душі, а отже, й національного характеру впродовж усієї трагічної історії України. Звідси – непереборний і невтримний, органічний і масовий потяг до Волі, що спалахує полум'ям знову і знов» [26, с. 32]. Цим потягом українці багато в чому завдячують козацтву: «Довголітня неволя хоча й залишила на душі України свій важкий карб, проте глибинний стрижень тієї душі зберігся незламним: “Я єсть народ, якого правди сила ніким звоєвана ще не була; яка біда, яка чума мене косила, а сила знову розцвіла”, – пише Павло Тичина. За зовнішньою “приємністю” українця криється могутній внутрішній потяг до Волі. При першій-ліпшій нагоді він стає нестримним і переконливо свідчить про вихідну первинність козацької основи української психіки» [26, с. 18]. Бунтівний дух українців, їх вічне прагнення до волі та незалежності й водночас невміння втримати її через анархізм, небажання коритися владним структурам, майстерно змалював Юрій Косач в оповіданні «Чарівна Україна» очима німецького солдата-окупанта, що прийшов на ці землі в 1918 році, і з позиції «державно-творчої» германської раси починає розуміти «дух цієї країни, що була споконвіку дорогою орд, військовим табором і купиною руїни. Тут, таким чином, призначено жити людям, що завжди невдоволені, завжди невгомні, завжди бунтівливі. Так, безперечно, ця країна прямувала завжди до волі, але саме це прямування й стає її прокляттям. Раз здобувши волю, ця країна вмить позбувається її, часто з власної вини, із власної спраги сваволі. А покорена – безупинно бунтується і, збунтувавшись і скинувши одне ярмо, за мить іде в друге. Така динаміка цієї країни» [7, с. 388]. Надціннісний характер волі знайшов широке відображення в українському фольклорі.

Сучасні дослідники, як і їх попередники, так само враховують одну з істотних

обставин, що визначила специфіку національних рис народу, а саме розташування України «між Європою та Азією», «між Заходом і Сходом», між окциденталізмом та орієнталізмом. А. Бичко та І. Бичко свідчать: «...на світоглядно-ментальному рівні український національний характер виявляється у домінуванні в ньому екзистенціальних (орієнтованих на окремішнє людське існування в усьому розмаїтті його емоційно-психологічних виявів) мотивів, у плюралістичному (поліфонічному) баченні навколишнього світу, у діалогічному спілкуванні з природним і людським оточенням. Діалог з природним довкіллям виявляється в емоційно-шанобливому ставленні до землі, рідної природи в цілому і, як наслідок, надзвичайній працездатності і працелюбстві української людності... тривале (ще з «кіммерійських» часів) проживання на межі ворожого кочового степу виробило у наших пращурів специфічне «екзистенціально-межове» світовідчуття – гостро емоційне переживання сьогоденності життя, життєлюбність, поетичне, пісенно-ліричне сприйняття довкілля, пріоритет “серця” над “головою”» [3, с. 31].

Етнопсихологічні аспекти етнології розглянуто в працях українських етнографів. Так, А. Пономарьов доводить, що в українства є два типи ментальності – землеробський та козацький. Першому з них притаманний пріоритет жінки перед чоловіком, другому – пріоритет чоловіка перед жінкою. Жінка в українців – це символ стабільності й землеробської праці. На думку вченого, від козацтва починаються витoki української нації, бо саме з ним пов'язане пробудження національної самосвідомості, формування національних інтересів і національних цілей. Зіткнення двох типів ментальності спричинило найтипівіші риси національного характеру (високе почуття трагічного, властивість співпереживати людським стражданням) і систему етнічних стереотипів. Важливим рівнем самосвідомості є етнічна самосвідомість, що охоплює два аспекти: усвідомлення генетичного зв'язку зі стародавньою Руссю й усвідомлення спільності зі слов'янським світом [21].

О. Нельга у праці «Теорія етносу» розглядає таке поняття, як етнічна ментальність, розуміючи під нею «...глибинний дух етносу, що є несвідомим і зовнішнім

виявом та наслідком освоєння певним етносом відповідного еколого-природничого середовища, яке й задає даному етносу специфічну спрямованість його трудової діяльності та поведінки» [18, с. 178]. Щодо основних рис етнічної ментальності, то вони «...найчастіше виявляються у світосприйманні, моральних нормах, вимогах і цінностях, ставленні до праці, до оточуючих, в організації свого щоденного побуту і т. д. І навіть широкомасштабні соціальні експерименти не можуть стерти цих глибинних, сталих етноментальних рис та ознак» [18, с. 178].

Як відомо, світ села є основоположним для української культури. Тематично-смісловий концепт «Дім – Поле – Храм», запропонований М. Гайдегером, на українському ґрунті задля аналізу етнічно-культурних реалій осмислив С. Кримський у праці «Архетипи української ментальності» [9]. Він уважає, що цей концепт за фундамент має традицію, одними із найважливіших складників якої є фольклор та звичай. Як зазначає вчений, «сакральну духовність особистості можна тематизувати концептами: віра-надія-любов; культурні цінності ідеями істини, добра, краси; гуманістика позначається ідеалами особистості, долі та духу. А екзистенціал національного буття розкривається через життєве наповнення концептів: Дім – Поле – Храм» [9, с. 273]. Через протікання часу в зазначених топосах повноцінно розкриваються екзистенціали людського існування. Причому досить часто виявляється, що вони мають властивість перетікати один в одного, доповнюючи та збагачуючи власне символічне наповнення. Це дає підставу вважати концепт «Дім – Поле – Храм» універсальним у тематичному плані, проте найбільш вартісним бачиться саме його символічний ряд. В українському менталітеті концепт «Дому» розуміється як «антропоцентричне буття з його моральними чеснотами, де найважливіша – архетип свободи, моральне розуміння якої виступає як честь та гідність людини» [10, с. 295]. На жаль, у наші часи ці якості поволі втрачаються.

Український філософ В. Личковах висловлює думку про універсальні цінності *sacrum*'у в українській «культурній душі» з її глибокою релігійністю та естетизмом, а відтак – софійністю, кордоцентризмом, містеріальністю, що виявляється у *svi-*

товідношенні як *святотовідношенні*. Він уважає, що українська етнокультура просякнута тяжінням до дива, прагненням до дивовижності буття як «свята», а також у метарелігійному значенні святого, освяченого, зачарованого: «Ця єдність сакрального та естетичного в українському “святотовідношенні” знаходить свій архетипний вираз в ідеї та образі “дивосаду”, який символізує собою особливості етнонаціонального світовідношення, менталітету, художньої культури» [14, с. 77]. І далі: «Отже, “дивосад” – це глибинний архетипний образ української культурної ментальності, який має духовне коріння в етнонаціональній та європейській традиції, у фольклорі та релігії, в мистецтві та екологічній свідомості. Він поєднує в собі уявлення про природу і культуру, життя і казку, історію і майбутнє, естетичне і сакральне» [14, с. 78]. Софійність як принцип мудрої організації буття, на його думку, виявляється в таких рисах української етноментальності, як її настанови та мотивації до порядку, ладу, лаштування, довершеності, гармонії в «життєвому світі» українства. Християнський архетип Софії – «Божественної Премудрості» – втілює в собі жіноче породжуюче начало («Матір Світу»), єдність Землі і Неба; Істини, Добра і Краси; Віри, Надії й Любові. Відтак українська «мудрість» є вищою за знання, раціональність, науку. Це – «істина серця», «світло одкровення», «мистецтво життя», «шлях до спасіння» [15, с. 190].

Український філософ Н. Хамітов називає кілька найважливіших архетипів української культури. Це персоналізм (може переважати індивідуалізм), світоглядна толерантність, що виражає здатність українського народу приймати у свою культуру ментальні настанови інших народів та їхніх культур. Світоглядну толерантність, на його думку, можна також зіставити з такою рисою української вдачі, як лагідність. Далі – кордоцентризм, що означає перевагу чуттєвого та екзистенціального над раціональним і дискурсивним. Цьому архетипові співзвучні такі риси національної психології українського народу, як сентименталізм,

чутливість, любов до природи, пантеїзм. Істотним архетипом української культури Хамітов уважає глибинний оптимізм, завдяки якому вона змогла вижити в умовах бездержавності і який виявляється також у самоіронії та специфічному гуморі українців [25, с. 406–409].

Висновки. Національною характерологією, рисами ментальності українців здавна цікавилися вчені, митці, письменники, які наголошували на їхньому етизмі, в основі якого лежить народна культура. У XIX ст. про це писали В. Антонович, М. Костомаров, І. Нечуй-Левицький, О. Потебня, М. Сумцов, Т. Рильський та ін. Тяжіння українців до європейськості, а не російської азійськості пізніше зауважили М. Грушевський, Ф. Колесса, І. Огієнко та ін. Оскільки в радянські часи згадувана тематика перебувала під забороною, важливий внесок у дослідження української ментальності та етнопсихології українців зробили вчені-українці з діаспори. Це праці Ф. Вовка, Я. Яреми, Д. Чижевського, Ю. Липи, О. Кульчицького, Є. Онацького, Д. Донцова, Є. Калужного, Б. Цимбалістого, І. Мірчука та ін.

Проблеми витоків і складників українського національного характеру перебували в полі зору вчених і в подальші періоди. Їх розробкою займалися й займаються О. Нельга, А. Бичко, І. Бичко, І. Старовойт, Г. Ващенко, П. Гнатенко, В. Храмова, С. Кримський, В. Личковах, Н. Хамітов та ін. Дослідники виокремлюють такі риси ментальності українства, як сентименталізм, ліризм, устремління до свободи, пріоритет почуттів над розумом, індивідуалізм, інтровертизм, гуманність, демократизм тощо. В основі національного характеру українців – психіка землероба, яка виявляється в толерантності, покірності долі, емоційному та естетичному сприйнятті світу. Крім того, козацтво також мало значний вплив на етнопсихогенез українців, що відбилося в його пристрастності, ідеалі свободи, хоробрості, побратимстві, демократизмі.

Згадувана тематика має плідні перспективи подальшого вивчення в проєкції на сучасне становище України та українців.

Джерела та література

1. Абрамова І. До проблеми української ментальності. *Вісник Запорізького національного університету*. 2008. № 2. С. 7–12.
2. Антонович В. Три національні типи народні. *Антонович В. Б. Моя сповідь : вибрані історичні та публіцистичні твори / упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський*. Київ : Либідь, 1995. С. 91–101.
3. Бичко А. К., Бичко І. В. Феномен української інтелігенції. Спроба екзистенціального дослідження. Дрогобич, 1997. 115 с.
4. Горболіс Л. М. Парадигма народнорелігійної моралі в працях українських письменників кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Суми : Козацький вал, 2004. 200 с.
5. Горський В. С. Історія української філософії : курс лекцій. Київ : Наукова думка, 1997. 287 с.
6. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ : Т-во «Знання» України, 1991. 240 с.
7. Косач Ю. Сузір'я Лебеда. Київ : А-Ба-Ба-Га-Ла-Ма-Га, 2017. 400 с.
8. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. Київ : Либідь, 1994. 283 с.
9. Кримський С. Архетипи української ментальності. *Проблеми теорії ментальності / відпов. ред. М. В. Попович*. Київ : Наукова думка, 2006. С. 273–301.
10. Кримський С. Під сигнатурою Софії. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 718 с.
11. Культенко В. Динаміка формування морально-етичної парадигми мислення в українській соціально-філософській думці та сучасній політичній свідомості. *Філософія етнокультури та морально-естетичні стратегії громадського самовизначення : зб. праць*. Чернігів : ЦНТЕІ, 2006. С. 34–38.
12. Культура та етнотика – Culture and ethnoethics. Матеріали міжнародної наукової теоретичної конференції. Червень 1994, м. Київ. Інститут філософії НАН України. Київ, 1994. Вип. 1–5.
13. Липа Ю. Призначення України. Львів : Укр. книгарня «Говерля», 1953. 308 с.
14. Личковах В. Дивосад культури : вибрані статті з естетики, культурології, філософії мистецтва. Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2006. 160 с.
15. Личковах В. Сакральні горизонти української культури : Архетипи – хронотопи – сигнатури. *Художня культура. Актуальні проблеми*. 2010. Вип. 7. С. 187–194.
16. Людина в есенційних та екзистенційних вимірах / В. Табачковський, А. Дондюк, Г. Шалашенко, Є. Андрос, Г. Коваadlo, Н. Хамітов ; відп. ред. В. Табачковський. Київ : Наукова думка, 2004. 244 с.
17. Мірчук І. Світогляд українського народу: спроба характеристики. *Народна творчість та етнографія*. 1996. № 1. С. 22–33.
18. Нельга О. Теорія етносу. Курс лекцій. Київ : Вид-во КВГУ, 1997. 356 с.
19. Нечуй-Левицький І. С. Світогляд українського народу : Ескіз української міфології. Київ : Обереги, 1992. 88 с.
20. Нечуй-Левицький І. Українство на літературних позовах з Московщиною. Львів : Каменяр, 1998. 256 с.
21. Пономарьов А. Українська етнографія : курс лекцій. Київ : Либідь, 1994. 318 с.
22. Попович М. Бути людиною. Київ : Києво-Могилянська академія, 2011. 223 с.
23. Старовойт І. С. Західноєвропейська та українська ментальності : збіг і своєрідності (філософсько-історичний аналіз) : автореф. дис ... д-ра філософ. наук. Київ : 1997. 40 с.
24. Українська душа / за ред. В. Храмової. Київ : Фенікс, 1992. 128 с.
25. Філософія : світ людини : курс лекцій : навч. посібник / В. Табачковський, М. Булатов, Н. Хамітов та ін. Київ : Либідь, 2003. 432 с.
26. Храмова В. До проблеми української ментальності. *Українська душа*. Київ : Фенікс, 1992. С. 3–36.
27. Чижевський Д. Український народний характер і світогляд. *Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні*. Київ, 1992. С. 17–23.
28. Янів В. Українська вдача і наш виховний ідеал. *Янів В. Нариси до історії української етнопсихології*. Мюнхен, 1993. С. 196–217.
29. Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах. Львів, 1937. 80 с.

References

1. ABRAMOVA, Inna. To the Problem of Ukrainian Mentality. *Bulletin of Zaporizhzhia National University*. 2008, no 2, pp. 7–12 [in Ukrainian].

2. ANTONOVYCH, Volodymyr. Three National Folk Types. In: Olha TODIICHUK, Vasyl ULIANOVSKYI, compilers, Svitlana HOLOVKO, ed.-in-chief. *Volodymyr Antonovych. My Confession: Selected Historical and Journalistic Works*. Kyiv: Lybid, 1995, pp. 91–101 [in Ukrainian].
3. BYCHKO, Ada, Ihor BYCHKO. *The Phenomenon of Ukrainian Intelligentsia. An Attempt of Existential Research*. Drohobych, 1997, 115 pp. [in Ukrainian].
4. HORBOLIS, Larysa. *The Paradigm of Folk Religious Morality in the Works of Ukrainian Writers of the Late 19th – Early 20th Centuries*. Sumy: Cossack Bulwark, 2004, 200 pp. [in Ukrainian].
5. HORSKYI, Vilen. *History of Ukrainian Philosophy: Course of Lectures*. Kyiv: Scientific Thought, 1997, 287 pp. [in Ukrainian].
6. HRUSHEVSKYI, Mykhailo. *Who are the Ukrainians and What do They Want*. Kyiv: Society «Knowledge» of Ukraine, 1991, 240 pp. [in Ukrainian].
7. KOSACH, Yurii. *The Constellation of Cygnus*. Kyiv: A-Ba-Ba-Ha-La-Ma-Ha, 2017, 400 pp. [in Ukrainian].
8. KOSTOMAROV, Mykola. *Slavic Mythology*. Kyiv: Lybid, 1994, 283 pp. [in Ukrainian].
9. KRYMSKYI, Serhii. Archetypes of Ukrainian Mentality. In: Myroslav POPOVYCH, ed.-in-chief. *Problems of the Theory of Mentality*. Kyiv: Scientific Thought, 2006, pp. 273–301 [in Ukrainian].
10. KRYMSKYI, Serhii. *Under the Signature of Sophia*. Kyiv: “Kyiv-Mohyla Academy” Publishing House, 2008, 718 pp. [in Ukrainian].
11. KULTENKO, Valentyna. Dynamics of Formation of Moral and Ethical Paradigm of Thinking in Ukrainian Social and Philosophical Thought and Modern Political Consciousness. *Philosophy of Ethnic Culture and Moral and Aesthetic Strategies of Public Self-Determination: Collected Works*. Chernihiv: TsNTEI, 2006, pp. 34–38 [in Ukrainian].
12. *Culture and Ethnoethics. Proceedings of the International Scientific Theoretical Conference*. June, 1994. Kyiv. Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 1994. Iss. 1–5 [in Ukrainian].
13. LYPA, Yurii. *Appointment of Ukraine*. Lviv: Ukr. Hoverla Bookstore, 1953, 308 pp. [in Ukrainian].
14. LYCHKOVAKH, Volodymyr. *Wonderful Garden of Culture: Selected Articles on Aesthetics, Culturology, Philosophy of Art*. Chernihiv: EPC “Truth of Desna”, 2006, 160 pp. [in Ukrainian].
15. LYCHKOVAKH, Volodymyr. Sacral Horizons of Ukrainian Culture: Archetypes – Chronotopes – Signatures. *Artistic Culture. Relevant Problems*. 2010, iss. 7, pp. 187–194 [in Ukrainian].
16. TABACHKOVSKYI, Vitalii, ed.-in-chief. *Man in Essential and Existential Dimensions*. Kyiv: Scientific Thought, 2004, 244 pp. [in Ukrainian].
17. MIRCHUK, Ivan. The Worldview of the Ukrainian People: An Attempt of Reference. *Folk Art and Ethnography*, 1996, no 1, pp. 22–33 [in Ukrainian].
18. NELHA, Oleksandr. *Ethnos Theory. Course of Lectures*. Kyiv: KVHU Publishing House, 1997, 356 pp. [in Ukrainian].
19. NECHUI-LEVYTSKYI, Ivan. *Worldview of the Ukrainian People: Sketch of Ukrainian Mythology*. Kyiv: Oberehy, 1992, 88 pp. [in Ukrainian].
20. NECHUI-LEVYTSKYI, Ivan. *Ukrainianhood on Literary Summons with Moscowshchyna*. Lviv: Stonecutter, 1998, 256 pp. [in Ukrainian].
21. PONOMARIOV, Anatolii. *Ukrainian Ethnography: Course of Lectures*. Kyiv: Lybid, 1994, 318 pp. [in Ukrainian].
22. POPOVYCH, Myroslav. *To be a Man*. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy, 2011, 223 pp. [in Ukrainian].
23. STAROVOIT, Iryna. *Western European and Ukrainian Mentalities: Coincidences and Originalities (Philosophical and Historical Analysis): An Author's Abstract of Doctor Thesis in Philosophy*. Kyiv: 1997, 40 pp. [in Ukrainian].
24. KHRAMOVA, Viktoriia, ed.-in-chief. *Ukrainian Soul*. Kyiv: Phoenix, 1992, 128 pp. [in Ukrainian].
25. TABACHKOVSKYI Vitalii, Mykhailo BULATOV, Nazip KHAMITOV, et al. *Philosophy: The Human World: A Course of Lectures: A Teaching Aid*. Kyiv: Lybid, 2003, 432 pp. [in Ukrainian].
26. KHRAMOVA, Viktoriia. To the Problem of Ukrainian mentality. In: Viktoriia KHRAMOVA, ed.-in-chief. *Ukrainian Soul*. Kyiv: Phoenix, 1992, pp. 3–36 [in Ukrainian].
27. CHYZHEVSKYI, Dmytro. Ukrainian National Character and Outlook. In: *Chyzhevskiy Dmytro. Essays on the History of Philosophy in Ukraine*. Kyiv, 1992, pp.17–23 [in Ukrainian].
28. YANIV, Volodymyr. Ukrainian Temper and Our Educational Ideal. In: *Yaniv Volodymyr. Essays on the History of Ukrainian Ethnopsychology*. Munich, 1993, pp. 196–217 [in Ukrainian].
29. YAREMA, Yakym. *Ukrainian Spirituality in Its Cultural and Historical Manifestations*. Lviv, 1937, 80 pp. [in Ukrainian].

Надійшла / Received 30.06.2022

Рекомендована до друку / Recommended for publishing 25.11.2022